

ما در این کتاب بر آنیم که به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم:

تحقیق را از کجا و چگونه آغاز کنیم؟ چگونه از آموخته‌های خود بهتر و کارآمدتر استفاده کنیم؟ اگر کسی در دوران تحصیل خود مهارت‌های روش‌شناختی را نیاموخته باشد و بخواهد به عرصه پژوهش گام بگذارد، چه راهکارهایی را باید اجرا کند؟ چگونه می‌توان بدون روبه‌رو شدن با قواعد متعدد و مفصل دستوری، مهارت‌های نگارش را برای تحقیق در حد کافی آموخت؟ مطالعه پژوهشی چه ویژگی‌ها، راهکارها و موانعی دارد؟ از هنگام برخورد با مسئله تا تهیه پیش‌نویس و پاک‌نویس و نهایی‌سازی آن، به چه مهارت‌های کوچک و بزرگی نیاز است و بهترین و سریع‌ترین راه کسب مهارت در آنها چیست؟ روش و فرایند مقاله‌نویسی چگونه است؟

ضرورت تدوین کتاب

تاکنون منابع متعددی، با محاسن و کاستی‌های خود، در زمینه روش پژوهش و نگارش و مطالعه نگاشته و عرضه شده‌اند که تقریباً همه آنها ارزش مطالعه و مراجعه دارند. از سوی دیگر، نه از آثار پیشین و نه از اثر حاضر نمی‌توان انتظار داشت که صدها مهارت لازم برای تحقیق را در یک جلد گرد آورده باشند. باین‌حال، کمتر دیده‌ایم که آن منابع، با تلفیقی از مهارت‌های لازم، در سه حوزه نگارشی و مطالعاتی و پژوهشی، مرحله‌به‌مرحله و گام‌به‌گام، در یک فرایند شفاف عملیاتی، وارد جزئیات فرایند پژوهش شوند. از سوی دیگر، متقاضیان ورود به عرصه پژوهش بسیارند و با این منابع، به سرعت و به‌آسانی، به آنچه می‌خواهند نمی‌رسند. پژوهش، پدیده‌ای فرایندی و چندمرحله‌ای است و هر مرحله آن نیز باید به مراحل کوچک‌تر تقسیم شود. هر گام کوچک در تحقیق، مهارت خاص خود را می‌طلبد. بنابراین یک منبع درسی خودآموز و درس‌نامه سلسله‌مراتبی لازم است که بتواند مهارت‌های اولیه و برخی مهارت‌های ثانویه تحقیقی را برای آنها بیان کند و از آنان تمرین بگیرد.

از یک سو، بی‌گمان همه مهارت‌ها باید عملی و کارگاهی آموخته شوند؛ و از سوی دیگر، بسیاری از دانش‌پژوهان، به‌ویژه در مقطع اول (تقریباً پنج سال اول حوزه و مقطع کارشناسی دانشگاه)، با این مباحث نخستین بار به‌صورت جدی روبه‌رو می‌شوند. اگر این دو واقعیت را کنار هم بگذاریم، امکان تدریس کارگاهی، به‌منزله بهترین و مؤثرترین روش تدریس، منتفی می‌شود. بیشتر منابع روش تحقیق، گذشته از کاستی‌های خود، ناظر به مقطع تحصیلات تکمیلی‌اند که معمولاً با تب شدید و زودگذر پایان‌نامه همراه‌اند. این در حالی است که نظام آموزشی و پژوهشی حوزه و دانشگاه باید به مقطع کارشناسی نیز حساسیت و توجه بیشتری نشان دهد. به تجربه ثابت شده است که بسیاری از نارسایی‌ها و سردرگمی‌ها در عرصه پژوهشی، در مقطع تحصیلات تکمیلی، ریشه در مقطع پیشین دارد. کارشناسی و همچنین مهارت‌های مقدماتی که باید در این دوره آموخته، و به تدریج تثبیت شود، به‌منزله نردبانی است که موفقیت در مقاطع بالاتر را مقدور می‌سازد. از این رو، می‌توان گفت که دانش‌پژوهان مقطع کارشناسی از مظلومان این عرصه‌اند. آنها نه مهارت‌های پژوهش اصیل را می‌آموزند، زیرا پایان‌نامه ندارند، و نه دوره مهارت‌های متعدد و ضروری مقدمات پژوهش و پژوهش مقدماتی را طی می‌کنند، زیرا حجم درس‌هایشان بسیار است! و یا - ان شاء الله - برخی مهارت‌ها مانند خلاصه‌نویسی و روش‌های مطالعه را در دبیرستان آموخته‌اند. بی‌گمان، اگر محقق بخواهد بر سهم خود در

پژوهش بیفزاید و نقادانه بنگرد و به ورطه نقل قول کردن‌های افراط‌آمیز و کپی‌برداری درنیفتد، باید شیوه مطالعه پژوهشی را در بطن مراحل تحقیق اجرا کند. از این‌رو، آن دسته از شیوه‌های مطالعه که بیش از دیگر شیوه‌ها در فرایند تحقیق مؤثرند، در این کتاب مطرح شده‌اند.

ویژگی‌های این کتاب

۱. استفاده از زبان خطابی، و حاضر و موجود انگاشتن مخاطب؛
۲. استفاده از مثال‌ها و نمونه‌های متعدد برای تسهیل یادگیری؛
۳. آموزش مهارت‌های تحقیق از نخستین گام تا مرحله دفاع از پایان‌نامه و حتی پس از آن؛
۴. آموزش و تأکید بر روش‌های مطالعه مؤثر به‌منزله یک پیش‌نیاز مهم برای پژوهشگر؛
۵. آمیختن شیوه‌های مطالعه و مهارت‌های نگارش در فرایند تحقیق؛
۶. پیش‌فرض نگرفتن مهارت‌های پیشین و بیان ساده مباحث؛
۷. تجزیه و تفکیک مهارت‌ها؛
۸. توجه به خطاها و نارسایی‌های عینی‌ای که محققان تاکنون با آنها روبه‌رو بوده‌اند؛
۹. توجه به مهارت‌های پایه و میانی برای بارورسازی مهارت‌های پیشرفته؛
۱۰. توجه کافی به مقطع اول حوزه و دانشگاه و مهجوریت‌زدایی از مقطع کارشناسی و سطح دوم حوزه؛
۱۱. داشتن پرسش و فعالیت‌های عملی متنوع در پایان هر درس برای تثبیت مهارت‌ها؛
۱۲. سعی در حفظ اخلاق پژوهش به‌طور غیرمستقیم به‌منظور تأثیر بهتر آموزه‌های اخلاقی؛
۱۳. قابل استفاده بودن در تدریس؛
۱۴. معرفی و هموارسازی مسیر طبیعی برای گذر از آموزش به پژوهش؛
۱۵. نشان دادن راه میان‌بر درست‌نویسی و نویسندگی.

روش و ساختار کتاب

بیشتر مطالب این اثر حاصل تجربیات نویسنده در بیش از ۱۲۰ کارگاه «روش تحقیق»، «نویسندگی» و «شیوه‌های مطالعه» است. خطاهایی که در این مدت از محققان و آثارشان دیده شده، می‌تواند یکی از منابع شمرده شود؛ زیرا در ازای هر خطا در هر یک از مراحل پژوهش، جای یک مهارت را خالی دیده، و تعریف کرده‌ایم. همچنین، از کتاب‌های متعدد روش تحقیق، برای افزایش بهره‌وری این اثر و توسعه منطقی مباحث آن، بهره برده‌ایم. در همه موارد کوشیده‌ایم تا ویژگی اصلی کتاب، که کاربردی و خودآموز بودن است، در حد امکان حفظ شود. ساختار کتاب به این ترتیب پیش می‌رود که مراحل پژوهش را گام‌به‌گام و فرایندی، با زبان ساده، توضیح می‌دهد و خودآموز است. همچنین، فرایندهای تحقیق را تحلیل، و اصول را به‌صورت دستوری تجویز می‌کند و در دستورالعمل‌ها با مخاطب، با صیغه خطاب، ارتباط برقرار، و مباحث را کاربردی طرح می‌کند. یکی از اصول و سیاست‌های حاکم بر ساختار این کتاب آن است که آموزش بر پژوهش مقدم است. تا کنجکاو نشویم، به سراغ آموزش و یادگیری و مطالعات پیشین (اولیه) نمی‌رویم و تا نیاموزیم، نمی‌توانیم مقایسه کنیم و تا

مقایسه نکنیم و آموخته‌ها را کنار هم نگذاریم، پرسش و مسئله طرح نمی‌شود. همچنین، تا مسئله نداشته باشیم، یادگیری‌ها و مطالعات پسین (بعدی) مطرح نمی‌شود. در یادگیری‌ها و جمع‌آوری اطلاعات پس از مسئله، باید تحلیل، ترکیب، نقد و تولید کنیم.

این کتاب براساس اصول سه‌گانه (کفایت آموزش، تجزیه مهارت‌ها و ترتب مهارت‌ها) تنظیم شده است. یادگیری هر مهارتی کمک می‌کند که مهارت بعدی بهتر آموخته شوند. افزون بر این، ما از مقدمات مهارت‌های پژوهشی، یعنی شیوه‌های مطالعه و تأکید بر اصول نگارشی و بندچینی، که بستری برای باردهی مهارت‌های پژوهش است، طفره نرفتیم و آن را به مربیان یا منابع دیگر وانگذاشتیم. بی‌توجهی به هریک از این سه اصل، آسیب‌های متعددی به بار می‌آورد که امروزه بسیاری از دانش‌پژوهان از آن در امان نمانده‌اند. رعایت نکردن اصل اول، دانش‌پژوهان را در آستانه پژوهش‌نامه‌نویسی با نارسایی مهارت‌ها روبه‌رو می‌سازد. بی‌توجهی به اصل دوم سبب می‌شود که مهارت‌های مؤثری از قلم بیفتند و در هنگام آموزش سر بسته، مغفول بمانند. عوارض این غفلت فقط در میانه عمل و بروز رفتار پژوهشی نمایان می‌شود. دانش‌پژوهان بسیاری را دیده‌ایم که چند بار در کلاس‌ها یا حتی کارگاه‌های روش تحقیق شرکت کرده‌اند؛ اما هنوز ذهن و قلم آنها کارایی ندارد و غلط‌های فاحش روش‌شناختی در کار آنها دیده می‌شود. رعایت نکردن اصل سوم سبب بی‌نظمی و اختلال در آموزش می‌شود.

چکیده بخش‌های کتاب

برای سهولت مطالعه این کتاب، لازم است که به چکیده محتوای بخش‌ها و درس‌ها به‌اجمال اشاره کنیم: بخش اول با عنوان «کلیات»، درس‌های یک تا سه را دربرگرفته است. این درس‌ها، ضمن دعوت محقق به برنامه‌ریزی واقع‌بینانه، مفهوم تحقیق و اصطلاحات وابسته به آن را بر وی روشن می‌سازد. بزرگ‌ترین و رایج‌ترین خلط، تمیز ندادن موضوع از مسئله است که این نکته را در این درس‌ها به‌صراحت بازگفته‌ایم. همچنین، وجوه اهمیت و ضرورت پژوهش را برای محققان و دانش‌پژوهان امروزی، و همچنین بایسته‌های ارزش‌شناختی و اخلاق پژوهش را یادآور شده‌ایم.

بخش دوم با عنوان «موضوع‌شناسی، مسئله‌یابی و مسئله‌شناسی»، در قالب درس‌های چهارم تا ششم، ضمن تفصیل بیشتر موضوع‌شناسی، یکی از راهکارهای کنجکاوسازی و زمینه‌سازی برای جامع‌نگری را از طریق طوفان فکری^۱ به محقق می‌آموزد و ذهن او را از طریق سؤال‌شناسی و طبقه‌بندی سؤالات به مهارت مقوله‌بندی می‌رساند. در این صورت، محقق می‌تواند، با توجه به شرایط و ویژگی‌های مسئله پژوهشی، مسئله خود را، به‌عنوان نخستین گام مهم و اساسی در عرصه پژوهش، تشخیص دهد و با شناخت بیشتر مسئله، خود را برای طرح‌نامه آماده کند.

بخش سوم با عنوان «طرح‌نامه‌نویسی»، در سه درس هفتم تا نهم، فرایند طرح‌نامه‌نویسی و ابعاد و اجزای آن را با جزئیات لازم برای محقق شرح می‌دهد و او را آماده می‌سازد تا با تجسم همه مراحل کار، پژوهش‌نامه خود را، به‌صورت جامع، معماری و طراحی کند.

بخش چهارم با عنوان «منبع‌یابی، منبع‌شناسی و منبع‌خوانی» به‌طور نسبی، مفصل است و درس‌های دهم تا

1. Brain Storming.

پانزدهم را دربرمی‌گیرد. پس از طراحی پژوهش، این ماییم و فهرست مفصلی از پرسش‌های تحقیق که از ما پاسخ می‌طلبند. بدین ترتیب، نوبت به محل پاسخ یعنی منابع می‌رسد. چگونه منبع را بیابیم؟ چگونه از نظر اعتبار و ارزش، آنها را بازشناسیم؟ پس از شناخت منابع، چگونه محتوای درون آنها را بشناسیم و بدانیم که روش مطالعه آنها چگونه است؟ این بخش، ضمن پاسخ به این پرسش‌ها، روش‌های مطالعه اجمالی، تندخوانی، عبارت‌خوانی، انتخابی و دقیق‌خوانی را معرفی کرده است. یادآور می‌شویم که یکی از علت‌های مهم پردازش ضعیف و ناپخته، نداشتن مهارت در مطالعه است که در این بخش بدان اشاره کرده‌ایم. همچنین، روش ارجاع‌دهی و مستندسازی، به سبب تناسب آن با منابع، در همین بخش آمده است.

بخش پنجم با عنوان «جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات» درس‌های شانزدهم تا نوزدهم را دربرگرفته است. اصول و روش‌های جمع‌آوری اطلاعات، به‌ویژه روش فیش‌برداری پرسش‌محور، در این بخش توضیح داده شده است. پس از این مرحله، پردازش اطلاعات، به‌عنوان کالایی کمیاب در تحقیقات، با توجه به سطوح مختلف پردازش که از محقق انتظار می‌رود، باید به‌درستی انجام شود. توجه به سطوح پردازش و چگونگی چینش و یک‌پارچه‌سازی و سازمان‌دهی اطلاعات - که در کتاب‌های روش تحقیق از آنها بسیار کم بحث می‌شود- راهکار اصلی کارآمدسازی و انسجام‌بخشی به تحقیق است و افزون بر آن، محقق را برای تدوین یک پیش‌نویس مناسب آماده می‌کند.

بخش ششم با عنوان «مهارت‌های تدوین، درست‌نگاری، ویرایش و دفاع» درس‌های ۲۰ تا ۲۵ را شامل می‌شود. عادت و تسلط دانش‌پژوهان بر انواع غلط‌نویسی یکی از معضلات مریبان پژوهش در کشور ماست که در مراحل پایانی فرایند تحقیق (گزارش‌نویسی) کاملاً خود را نشان می‌دهد و به قیمت استفاده نکردن از تحقیق یا عقیم ماندن این فرایند می‌انجامد. این بخش، به‌ناچار و با توجه به نیاز مبرم بسیاری از محققان، انواع خطاهای قلمی را به تفصیل بررسی می‌کند و راهکار تصحیح آن را به دست می‌دهد. از آنجاکه محتوای گزارش تحقیق حتماً باید بندچینی دقیقی داشته باشد، الگوهای متعدد بندنویسی نیز که با وجود اهمیت آن در منابع و کلاس‌ها مهجور است، در این بخش آمده است. در نهایت، روش تدوین مقدمه، چکیده و نتیجه نیز بیان شده است. در درس آخر این بخش، درباره مدیریت زمانی و اجرایی، و نحوه دفاع از آن در جلسه دفاعیه نکاتی را بیان کردیم. همچنین در انتهای کتاب، در قسمت ضمیمه، شیوه مقاله‌نویسی و فرایند آن را، به سبب اهمیت مقاله‌نویسی برای محققان و استقبال فراوان آنها از این مهارت، ضمیمه کرده‌ایم، و خوش‌بینانه امیدواریم که محققان ما پایان‌نامه را آغازنامه بدانند و پس از دفاع یا حتی قبل از آن، مسیر پژوهش و نویسندگی مقاله را در پیش گیرند.

مخاطب و روش استفاده از این کتاب

همه افرادی که می‌خواهند پژوهش را آغاز کنند، اما مقدمات و لوازم آن را ندارند، مخاطب این کتاب‌اند. دانش‌پژوهان رشته‌های علوم اسلامی، مانند رشته‌های فلسفه، کلام، منطق، تفسیر، علوم قرآنی و حدیث، تاریخ، فقه و اصول می‌توانند از مباحث و روش‌های این کتاب استفاده کنند. آنها در این کتاب خواهند آموخت که چگونه مرحله گذار از آموزش به پژوهش را بپیمایند و تحصیل و تحقیق را به هم پیوند زنند. برخی دانش‌پژوهان مقاطع بالاتر حوزه و دانشگاه نیز می‌توانند از این کتاب استفاده کنند؛ گرچه آنها پیش‌تر باید این مهارت‌ها را می‌آموختند.

به‌هرروی، مخاطب نخست ما دانش‌پژوهان مقطع اول حوزه و دانشگاه‌اند و مخاطب ثانویه ما دانش‌پژوهان مقاطع بالاتر و تمام کسانی هستند که به دلایلی موفق به آموختن این دانش‌ها و مهارت‌ها در زمان خود نشده‌اند. از این‌رو، این کتاب برای پژوهش‌های موضوع‌محور و مسئله‌محور و برای تهیه مقاله‌های علمی و کتاب و تحقیق پایانی و پایان‌نامه‌نویسی مناسب است.

پیشنهاد می‌شود که درس‌ها به‌ترتیب خوانده شوند؛ زیرا هر درسی بر درس پیشین مترتب است. شما باید در همه مراحل استفاده از این کتاب، فرض کنید که می‌خواهید یک مقاله یا تحقیق پایانی و یا پایان‌نامه بنویسید. با این فرض، بهتر می‌توانید مهارت‌ها را اجرا کنید؛ مثلاً فرض کنید که می‌خواهید درباره «امامت» پژوهش کنید و مقاله بنویسید. روند کمک این کتاب به شما در نوشتن این پژوهش آن است که نخست مهارت‌هایی به شما می‌آموزد تا با این موضوع (مطالعه) آشنا شوید و سپس از شما می‌خواهد که زاویه خاصی از آن را برگزینید و به «مسئله» برسید. سپس در قالب مهارت‌های معین، شما را گام‌به‌گام در مراحل تحقیق به پیش می‌برد. بدین‌ترتیب، به‌تدریج شما را تا تدوین نهایی پژوهش‌نامه همراهی خواهد کرد. در پایان درس‌ها، بخشی را با عنوان «تمرین‌ها و فعالیت‌ها» آورده‌ایم و توصیه می‌کنیم که مخاطبان کتاب، برای تثبیت مهارت‌ها، به‌جد به این قسمت اهتمام ورزند. آنچه در پایان درس از شما خواسته شده، با اهداف هر درس هماهنگ است و در ذیل اهداف، خواسته‌ایم که از همه اهداف مربوط به دانش، درک و فهم مهارت‌ها نام ببریم. فقط بر آنچه بیشتر مورد انتظار و معمول است بسنده کرده‌ایم.

قدردانی و سپاس

در اینجا لازم می‌دانم که از مدیریت محترم تدوین متون مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی □ و همه استادانی که در آماده‌سازی این کتاب بنده را یاری دادند، صمیمانه قدردانی کنم. در میان این استادان، از استاد احمدحسین شریفی که با ارزشیابی و پیشنهادهای تخصصی‌شان موجب ارتقای این اثر شدند، صمیمانه سپاسگزارم. همچنین از استاد عزیز، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر احمد احمدی، رئیس محترم سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) و حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای احمد دیانی، معاون محترم مرکز تحقیق آن سازمان، بسیار سپاسگزارم. از نظرهای اصلاحی استاد گرامی، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر مجید طرُقی نیز که به‌نحوی آغازگر تلاش‌های حاضر بودند، صمیمانه قدردانی می‌کنم. از همه استادان و دانش‌پژوهان و خاصه استادانم در روش تحقیق خواهشمندم که بر این بنده منت نهند و ضعف‌های کتاب را با دلیل‌های منطقی کافی گوشزد کنند تا اگر توفیق خدمت ادامه یافت، به‌شکل بهتری تقدیم دانشجویان و طلاب شود. امیدواریم که حضرت ولی‌عصر همه ما را به سربازی خود بپذیرد و این اثر ناچیز را مبارک گرداند.

قم

حسن اسلام‌پور کریمی

پاییز ۱۳۹۲